

Onze buurt en de Tweede Wereldoorlog

Elk jaar zijn er begin Mei veel Nederlanders die terugdenken aan de Tweede Wereldoorlog en wat dat voor hen en hun naasten heeft betekend en nog betekent. Velen van ons hebben gedacht dat zo iets nooit meer zou gaan gebeuren, maar de oorlog in Oekraïne en Gaza hebben duidelijk gemaakt dat het plots zo maar dichtbij opnieuw kan opkomen, ook nu nog. Herdenken is daarmee nog belangrijker geworden.

Ook in ons buurtje heeft '40-'45 een belangrijke rol gespeeld. Daarom heb ik die gegevens nog eens op een rij gezet. Daarbij wil ik benadrukken dat dit overzicht onvolledig is. Archiefbronnen zijn over het algemeen digitaal goed toegankelijk als het over lang geleden gaat, maar als het over een tijd gaat waarin mensen leefden die nu nog in leven kunnen zijn (men rekent tot 100 jaar), worden privacyregels veel strikter en kun je niet meer bij alle data. Bij voorbaat mijn verontschuldigen voor de dingen die ik miste. En daarom ook aan jullie het verzoek om als je meer gegevens hebt die voor dit overzicht van belang zijn, contact met me op te nemen via r.c.hennekam@amsterdamumc.nl Ik kan dan proberen het te verifiëren en, als dat lukt, in het overzicht verwerken.

Ik geef eerst wat achtergrondinformatie over de Joodse gemeenschap in Utrecht, beschrijf het functioneren van het Maliebaanstation in de deportaties, de achtergrond van het monument voor het Spoorwegmuseum, de gegevens die bij me bekend zijn van Joden die gedeporteerd werden, en mensen die in het verzet op een of andere manier een betekenis hebben gehad. De oorsprong van de data hieronder is veelal het Utrechts Archief, boeken over de geschiedenis van Utrecht (vooral "*Een paradijs vol weelde*", 2003; De Bruin et al, redactie), en de site van het Joods Monument.

De Joodse gemeenschap in Utrecht

De stad Utrecht heeft altijd maar een relatief kleine Joodse gemeenschap gehad. Dat had zijn oorsprong al in de Middeleeuwen. In 1444 bepaalde het stadsbestuur dat Joden uit de stad verbannen moesten worden, passend bij het toen wijd verspreide antisemitisme waar vooral de Katholieke Kerk een belangrijke bijdrage aan leverde. Er waren meer steden waar verbanning speelde, zoals Delft, Gouda, Vlissingen en Zutphen. Een verschil met vele andere steden was dat men het in Utrecht ook handhaafde. Slechts bij hoge uitzondering, bijvoorbeeld omdat iemand Hebreeuws moest kunnen geven aan de Universiteit, werd er dispensatie gegeven. Karel V bekrachtigde dit besluit nog eens in 1546. Soms waren er periodes dat het even anders liep, en dat was dan meestal vanwege geld. Zo mochten welgestelde Sefardische Joden, die toch al een

buitenhuis in de Vechtstreek hadden, gedurende 15-20 jaar aan het begin van de 18^e eeuw zich wel in Utrecht vestigen. Maar de arme Joden uit Midden- en Oost Europa mochten er niet komen wonen. Ze mochten er alleen overdag komen, om handel te drijven; behalve weer bij een jaarmarkt, dan mochten ze wel blijven. Ze gebruikten dan het logement *De Hollandse Tuin* in de Boterstraat als hun tijdelijke synagoge; het lag rechts naast het St Eloyengasthuis waarvan de voordeur ook nu nog bestaat. Slechts een klein groepje woonde wel in Utrecht: de meesten woonden in het Jodenrijtje, een steegje met 20 huisjes dat liep van de gang rechts naast de Hema op de Oude Gracht via een bocht naar de Bakkerstaat 20; een ervan, nummer 1, bestaat nu nog en is onderdeel van Bakkerstraat 10 geworden. Omdat Utrecht zelf verder geen woonplaats kon zijn, vestigden veel Joden zich in de omgeving van Utrecht, zoals Maarssen.

De stad bleef gesloten voor Joden, ook toen de (Noord- en Zuid-) Hollandse steden en bijvoorbeeld Amersfoort Joden wel toelieten. Tot 1788-1789, toen stadhouder Willem V bepaalde dat Joden weer moesten worden toegelaten in Utrecht. In 1808 woonden er 350 Joden in Utrecht (~1% van de bevolking) (ter vergelijking: in Amsterdam woonden er toen 31.000, in Rotterdam 2113, en in Den Haag 1871. In Maarssen woonden er 217). Ze kregen een synagoge in 1792 in een voormalige doopsgezinde kerk aan de Jufferstraat (nu heet deze de Springweg), en in 1807 een eigen begraafplaats aan het Zandpad (een eind buiten de stadsmuren; daarvoor werden ze in Maarssen begraven). In 1851 kwam de eerste persoon van Joodse afkomst, Samuel Jacob van Lier, in de gemeenteraad. In feite was dit een direct uitvloeisel van de nieuwe grondwet van 1848, met daardoor rechtstreekse verkiezing van gemeenteraadsleden. In 1850 was 1,4% van de inwoners van Utrecht van Joodse afkomst. Deze gemeenschap was niet rijk, en kreeg jaarlijks van de gemeente een bescheiden subsidie om de grootste nood te lenigen. In 1871 werd het Centraal Israëlitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht 92 gevestigd.

De manier waarop de stad omging met de bezetting vanaf 1940 was niet anders dan die in andere steden. De eerste dagen was er veel angst voor wat er komen zou, maar dat ebde vrij snel weg: het leek er aanvankelijk op dat veel door kon gaan als voorheen. Maar in de tweede helft van 1940 werden de eerste maatregelen ingevoerd om Joden te vervolgen: Joodse ambtenaren werden ontslagen, en Joodse hoogleraren en docenten moesten stoppen, en daarna volgen in sneltreintempo allerlei andere maatregelen die er voor moesten zorgen dat Joden niet meer konden deelnemen aan de maatschappij, in welke vorm dan ook. Alle Joodse inwoners werden in 1941 nauwkeurig geregistreerd. De burgemeester werd ontslagen omdat hij onvoldoende medewerking verleende aan het uitvoeren van de anti-Joodse maatregelen. Begin 1942 werden vele openbare plaatsen zoals parken maar ook horecagelegenheden verboden voor Joden, en moesten zij de gele davidster gaan dragen. De deportaties begonnen in Nederland op grote schaal in juli 1942. In

Utrecht volgden de meesten de route Maliebaanstation, dan (soms via Amsterdam) Westerbork en uiteindelijk een vernietigingskamp, maar er liep ook een aantal via het centraal station.

Utrecht had op 1 januari 1930 153.000 inwoners en op 1 januari 1940 165.000 inwoners. In 1930 woonden er 1218 Joden in Utrecht; ik vond geen getal voor 1940 maar verwacht dat dit ruim 1300 bedroeg. Er was in de eerste oorlogsjaren wel een relatief groot aantal Joden uit met name de kuststreek naar Utrecht gekomen, en ook uit Duitsland vluchtten Joden weg; in 1941 stonden 1906 Joden in Utrecht geregistreerd. Het werkelijke aantal zal hoger geweest zijn omdat er ook Joden buiten de registratie vielen. Ter vergelijking: in Amsterdam woonden 79.000 joden (10% van de bevolking), in Rotterdam 13.0000 (2,1% van de bevolking), en in Den Haag 17.000 (3,4% van de bevolking). In 1951 woonden er 438 Joden in Utrecht (bron: Joods Cultureel Kwartier). Vandaar dat ik schat dat driekwart van de Utrechtse Joodse gemeenschap tussen 1940 en 1945 vermoord is. Anderen, zoals Jim Terlingen in zijn boek *De Joodse Raad van Utrecht*, zijn op lagere getallen uitgekomen, en hoewel een verschil van één al een belangrijk verschil betekent, is het in alle gevallen een ongelooflijk groot aantal geweest.

Figuur 1. De kolfbaan achter het Huis ter Wouw in de Boterstraat 24 rond 1930. De kolfbaan maakte vanaf 1730 deel uit van de herberg De Hollandsche Tuyn, die vroeger als synagoge gebruikt werd voor Joodse handelaren op bezoek in Utrecht. De

Hollandsche Tuyn zelf is in 1884 afgebroken om ruimte te maken voor de huizen aan de Alendorpstraat (bron: Utrechts Archief).

Maliebaanstation

De Hollandsche IJzeren Spoorweg - Maatschappij wilde rond 1870 een spoorlijn aanleggen van Amsterdam naar Zutphen via Utrecht en Amersfoort. Toen bestonden er nog verschillende spoorwegmaatschappijen; bij de concurrent aansluiten wilde de HIJSM niet, dus er moest een nieuw, eigen station komen. Dat werd het Maliebaanstation, geopend in 1874. De spoorlijn liep uitstekend, het aantal passagiers nam gestaag toe. In 1885 werd een extra halte gebouwd op de Biltstraat. Die was voor veel mensen veel makkelijker om op te stappen dan het Maliebaanstation. In 1892 werd de halte aan de Biltstraat een volwaardig station, en daarmee werd het steeds stiller op het Maliebaanstation. Uiteindelijk werd het voor personenvervoer gesloten in 1939. Het bleef wel in gebruik voor vrachtverkeer en als rangeerterrein.

Tijdens WOII werd het vanaf medio 1943 gebruikt voor vervoer van tewerkgestelden vanwege de Arbeitseinsatz, en ook de vele transporten naar Duitsland van inboedels van Joden die in beslag waren genomen, verliep via het Maliebaanstation. Er waren ook deportaties van personen uit andere steden, die via Utrecht verliepen en dan een stop op het Maliebaanstation maakten; in die situaties gingen de deuren niet open.

De deportaties begonnen in 1942; de grootste twee via het Maliebaanstation, maar anderen via het Centraal Station. Ina Boudier-Bakker heeft een aantal transporten beschreven in haar boek *“Zo dood en stil en donker”*. Het eerste transport was al op 9 februari, toen (bij benadering) 150 staatloze Joden werden gedeporteerd via het Centraal Station. Kort daarna volgde een transport van kinderen vanuit het Centraal Israëlitisch Weeshuis (21 kinderen, twee begeleiders), ook via het Centraal Station. De begeleiders, Felice Bär en Trüde Faden, wilden perse mee met de kinderen waar ze voor zorgden; ze overleefden dat niet. De grootste transporten vonden plaats op dinsdag avond 18 augustus om 20.00 en dinsdagmiddag 25 augustus 1942 om 14.00, via het Maliebaanstation; de tweede groep betrof voornamelijk de ouderen boven de 60. Jim Terlingen beschrijft in zijn boek *“De Joodse raad van Utrecht”* dat er ook wel mensen aan de kant stonden, en Duitsers werden bespuugd en uitgescholden; dat duurde echter niet lang, de bewapende Duitsers stonden het niet toe. Er werd op het station en in de treinen ook gezongen. Op verzoek van de Joodse Raad gaf bakker Jo de Leeuw iedereen bij het instappen een krentenbol. De treinen waren geen personentreinen maar veewagens. Het Spoorwegmuseum heeft een wagon die mogelijk gebruikt is voor deportaties op hun terrein staan.

Daarna volgden nog geregeld een aantal kleinere deportaties, waaronder op 15 oktober 1942 het gehele weeshuis (via het Centraal Station): alle overblijvende 46 kinderen en de laatste drie personeelsleden werden gedeporteerd; eerst naar Amsterdam waar ze in een school en daarna een weeshuis verbleven. In januari 1943 werden ze gedeporteerd naar Westerbork, en daarna naar Auschwitz of Sobibor. De directie, Judikje Simons en haar man Bernard Themans, hadden kunnen ontsnappen maar wilden dat niet doen. Zij en hun twee jonge kinderen Sonja en Leon werden gedeporteerd samen met de weeskinderen. Niemand overleefde.

Het laatste grote transport vanuit Utrecht was op 22 april 1943: na die datum was het verboden voor Joden om in de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland (met uitzondering van Amsterdam) te zijn. De mensen werden vervoerd naar kamp Vught, en pas daarna naar Westerbork en vervolgens een vernietigingskamp. Het dubbele spoor liep vanaf het station langs de Wolter Heukelslaan, die toen nog Willem Mengelberglaan heette (niet vernoemd naar de dirigent maar naar diens vader, de architect die op de Maliebaan woonde; anderen spreken dit echter tegen en stellen dat de straat wel naar de dirigent werd vernoemd, en dat diens gedrag tijdens de bezetting reden was om de naam te veranderen). Het stond symbool voor de twee bestemmingen: naar Bergen Belsen en Theresienstadt, of naar Auschwitz en Sobibor. Dat laatste was uiteindelijk de meest frequente bestemming. Alles verliep vrijwel altijd via Westerbork. Kamp Westerbork was al in 1939 gesticht, door de Nederlandse regering, om Duitse Joden op de vlucht een onderdak te verlenen. In 1940 woonden er zo'n 1100 vluchtelingen. In de winter van 1941-1942 werd er prikkeldraad omheen gelegd en kwamen er barakken en wachttorens. Vanaf 1 juli 1942 werd Westerbork officieel als een Duits 'doorvoerstation' bestempeld. Alle kosten werden gefinancierd uit in beslag genomen Joodse eigendommen.

Er bestaat een volledige lijst van allen die gedeporteerd werden in het Utrechts Archief. Utrecht werd medio 1943 officieel "Jodenvrij" verklaard, hoewel er uiteraard van tijd tot tijd nog wel onderduikers opgepakt werden die dan via Amsterdam gedeporteerd werden. Landelijk was de eerste grote deportatie op 15 juli 1942 en de laatste op 13 september 1944. Van de 113 treinen die vanuit Westerbork vertrokken gingen er 78 naar Auschwitz, 19 naar Sobibor, 9 naar Bergen Belsen en 7 naar Theresienstadt (bron: *"Pandens die verhalen"*, W. Buitelaar).

Er is veel geschreven over het feit dat de NS dit vervoer naar met name Westerbork uitvoerde; had dat niet geweigerd moeten worden? Er speelt een groot aantal factoren mee als je hierover gaat denken. Het past niet goed in dit overzicht om dit uitgebreid te beschrijven. Als iemand er meer over wil lezen, zijn *"Wij weten niets van hun lot"* (B van der Boom) en *"De Joodse raad van Utrecht"* (J. Terlingen) boeken die hierover inzicht kunnen verschaffen.

Figuur 2. Het Maliebaanstation in 1934 (bron: Utrechts Archief).

Joods Monument

Het was eigenlijk best vreemd dat tot 2015 vrijwel elke grotere stad in Nederland een monument had ter nagedachtenis aan de Jodenvervolging in WOII. Maar niet de stad Utrecht. Er was wel het kleine beeldje van Anne Frank bij de plantjesmarkt, maar dat verwees er maar zijdelings naar en het ging niet om de rol die Utrecht hierin heeft gespeeld. In 2010 ontstond het besef van dit gemis bij een paar mensen, van verschillende kerkelijke gezindte. Er werd nagegaan of de Joodse gemeenschap dit op prijs zou stellen, wat zeker het geval bleek te zijn. Ze vroegen oud gemeenteraadslid Wim Rietkerk om hulp. Het bleek hem al snel dat er gemeenteraad-breed steun bestond voor het plan. Ook de burgemeester was voor. Er werd daarom een stichting opgericht die de totstandkoming van het monument tot doel had. Het kiezen van de goede locatie had nogal wat voeten in aarde. Uiteindelijk werd gekozen voor de weg naar het vroegere Maliebaanstation die vele kinderen en volwassenen destijds op weg naar hun vernietiging hebben gelopen. Dezelfde weg wordt nu gelopen door kinderen en volwassenen op weg naar het Spoorwegmuseum. Een monument als dit moet gezien worden, vooral door toekomstige generaties.

Er bestond nog een ontwerp uit de jaren 90 van de Utrechtse kunstenaar Amiran Djanashvili wat goed op de locatie zou aanpassen, hoewel er uiteraard wel een aantal aanpassingen nodig zouden zijn. Amiran is van Joods-Georgische afkomst, en woont en werkt in Utrecht in het atelier dat voorheen van Pieter d'Hont was. Vanwege de kosten werd later de uitvoering nog verder aangepast. De financiering berustte op giften van Utrechters, de Gemeente, de Nederlandse Spoorwegen, en

een grote groep andere instellingen, fondsen en personen. De namen en andere gegevens van de gedeporteerde personen die op het monument zouden komen, bestond al enige tijd digitaal, en werd telkens weer aangepast. Op 29 oktober 2015 volgde de onthulling door burgemeester Van Zaanen.

Het monument bestaat uit een Sjofar, een plateau, en een zeven meter lange gedenkmuur. Sjofar is het Hebreeuwse woord voor ramshoorn. De Sjofar wordt gedragen door het plateau dat de Minjan aangeeft. Een Minjan is een groep van tenminste 10 Joodse mannen die een viering mogelijk maken. De Sjofar wordt geblazen bij de aanvang van het Jubeljaar en op Grote Verzoendag, als teken van hoop, en dat teken wordt door de Minjan gedragen. Op de gedenkmuur staan 1239 namen, met geboortedatum, sterfdatum en sterfplaats. Er bleken nadien toch nog een aantal onjuistheden op het monument te staan. Dat kan ook bijna niet anders bij zo'n groot aantal mensen en over een periode waarin vaak chaos heerste en veel niet goed werd geregistreerd. Maar het is voor sommige personen en nabestaanden erg pijnlijk dat er iets niet klopte wat hen of hun dierbaren aanging. Er werd afgesproken, en dat geldt nog steeds, dat dit gecorrigeerd zou worden in de digitale versie van het Joods Monument Utrecht, dat sinds 2019 beheerd wordt door de site www.joodsmunument.nl.

Figuur 3. Het Joods Monument aan de Johan van Oldenbarneveltlaan.

Bewoners die vermoord werden

Maliesingel 36

Tijdens WOII woonde de familie De Jong op nummer 36. Vader Martin de Jong (Breda, 1890) was van Joodse afkomst. Hij had een opleiding tot huisarts gevolgd in Utrecht, en ging in 1921 aan Maliesingel 36 wonen en werken. Direct na de bezetting is hij begonnen om waar mogelijk mensen te helpen, en verrichtte hij (in beperkte zin) verzetsactiviteiten. Samen met zijn vrouw Eveline Keiser (Eindhoven, 1893) zorgde hij voor Joodse kinderen als onderduikers, en zijn huis heeft ook kort gefungeerd als opvangplek voor ouderen van Joodse afkomst, die nergens heen konden. De Duitsers wisten dat, het werd "Rusthuis De Jong" genoemd. Naast hun huis lag toen nog een klein steegje, het Rozenhofje, waar 11 kleine huisjes stonden die grotendeels verlaten waren. Het zou me niet verwonderen als ook daar gebruik van gemaakt werd. Begin 1941 werd aan de andere kant van de straat, Maliesingel 29, huize Irene gestart, "rusthuis voor dames en heeren van de eerste stand"; de beheerster was een verpleegkundige, Annette van Miltenburg. Ook daar werden oudere Joden gehuisvest, die uit hun huis gezet waren, en waar Martin medische zorg aan verleende, samen met Paul Stibbe (zie Maliesingel 42). Martin hoorde bij de groep rond dominee Oberman (de "roomse, rode dominee"). Hij werd in 1942 verraden door een infiltrant (W. Kemp) in hun groep, in de nacht van 18 op 19 Augustus opgepakt, verbleef eerst in de gevangenis aan het Wolvenplein, toen het huis van bewaring aan de Amstelveenseweg in Amsterdam, werd naar Westerbork overgebracht. Vrienden en familie probeerden nog om verdere deportatie tegen te houden, ook al omdat hij op de lijst Frederikse stond, maar de lokale commandant schreef op zijn kaar dat hij dit onvoldoende vond. Martin werd naar Auschwitz gedeporteerd waar hij op 19 oktober 1942 vermoord werd.

De rest van de familie (zijn vrouw, zijn zoon Leendert (studeerde medicijnen), diens verloofde Marianne (die Panny genoemd werd), dochter Lous en dochter Lita met haar man Paul Stibbe (zie Maliesingel 42) bleven eerst in Utrecht maar omdat hun pand door de Duitsers gevorderd werd, moesten ze eind oktober verhuizen naar Amsterdam naar twee aangrenzende pensions aan De Laïressenstraat 162. Leendert en Panny worden bij een razzia in Amsterdam opgepakt (datum weet ik niet zeker), gedeporteerd naar Westerbork op 8 november, en op 10 november naar Auschwitz, waar beiden op 15 December vergast worden (ik vraag me af of de datum 15 dec niet verkeerd is en 15 nov moet zijn). Het is niet helemaal zeker of de anderen tegelijk of pas na hen opgepakt werden; zij kwamen in November ook aan in Westerbork maar werden niet verder gedeporteerd. Mogelijk is dit keer het feit dat ze op de lijst Frederikse stonden, wel doorslaggevend geweest.

Paul Stibbe wordt door de Joodse Raad gevraagd om in Westerbork als kamparts te gaan werken, en zijn vrouw. De vrouw van Martin en hun jongste dochter Lous gaan vanuit Westerbork in Februari 1943 naar De Schaffelaar in Barneveld, een van de vier plaatsen waar mensen op de lijst Frederikse verbleven. Later, op 29 september 1943, werden de inwoners van De Schaffelaar, en dus ook Martin's vrouw en dochter Lous, alsnog naar Westerbork gedeporteerd. Ze kwamen terecht in aparte barakken daar. In september 1944 waren er nauwelijks nog deportaties, en de geallieerden rukten

op. Het kamp Westerbork werd daarom overbodig, en de bewoners werden deels naar Theresienstadt maar ook deels naar Auschwitz gedeporteerd. De familie De Jong kwam terecht in Theresienstadt. Allen overleefden de oorlog. Ze werden in Utrecht opgevangen door mevrouw van Miltenburg van Maliesingel 29. Schoonmoeder en haar dochter Lous konden na enige tijd teruggaan naar Maliesingel 36. Dat was eerst door de Duitsers geconfisqueerd, en na de oorlog kwam er het pensioenfonds van de NS in. Ze mochten terug naar huis mits ze ook kamers gingen verhuren. Dat deden ze jarenlang, na verloop van tijd meestal aan studenten. Schoonmoeder werd uiteindelijk zelfs erelid van het UVSV.

Lous (Utrecht 20.11.1926-Amstelveen 06.08.2020) werd maatschappelijk werkster bij de Bijenkorf, en trouwde met Frits Hoogendijk (van wie ze later weer scheidde). Ze krijgen 3 kinderen: Martijn, Oeke en Arthur. Aanvankelijk gaat het Lous goed, maar later krijgt ze in toenemende mate last van een oorlogstrauma in de vorm van pleinvrees, komt uiteindelijk vrijwel niet meer buiten, en begint 's nachts te leven en overdag te slapen. 's Nachts kijkt ze dan naar "Die Schönsten Bahnstrecken" waar treinen door Duitsland gaan en er gefilmd wordt alsof je machinist bent van de trein. Ouke is regisseuse, en heeft een observerend en toch intiem portret van haar moeder gemaakt: "Housewitz" (2022).

Met hulp van de kleindochter van Martin, Eveline Ehrlich – Stibbe zijn er in 2011 twee Stolperstenen geplaatst voor Maliesingel 36.

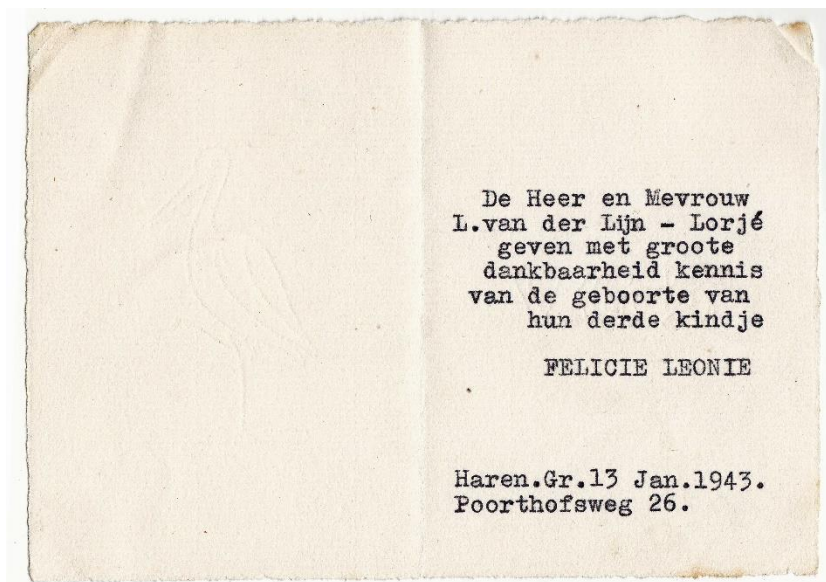
Figuur 4. Martin De Jong (datum waarop de foto werd genomen is niet bekend; bron: Joods Monument). De twee Stolperstenen die voor Martin en zijn zoon Leendert voor Maliesingel 36 liggen.

Maliesingel 49

Tussen 1915 en 1925 woonde op nummer 49 de familie Lorjé: vader Leo Lorjé (Rotterdam, 1882 – Haren, 1957), moeder Bets Morpurgo (Amsterdam, 1888), en hun dochter Line Lorjé (Utrecht, 1911). De familie van moeder Bets, de Morpurgo's, zijn in de 18e eeuw in Nederland komen wonen als een Portugees Joodse familie. De naam Morpurgo is afgeleid van Marburg maar anderen zeggen dat het van Maribor is dat iets ten noorden van Zagreb ligt; maar wellicht hebben beide namen dezelfde achtergrond. In de 17e eeuw woonden Morpurgo's vooral in Italië; ze stonden bekend als kooplui. Leo Lorjé runde een boekhandel aan de Choorstraat 40 en een drukkerij aan de Voorstraat 44, maar had ook een handelsmaatschappij die in grond en panden deed, bijv. aan het Leidseveer. Hij was ook een van de grondleggers van het Rembrandttheater. In 1921 werd op Neude 10 de kantoorboekhandel Lorjé gevestigd die er nu nog is. De familie verhuisde in 1925 naar Groningen waar Leo ook weer een kantoorboekhandel begon.

Line verhuisde mee naar Groningen, werd verpleegkundige, en trouwde met Leon van der Lijn (Amsterdam, 1906). Ze kregen samen drie kinderen. Line, haar man, en de drie kinderen werden allemaal opgepakt, samen met een bij hen inwonend Joods kind, en in Auschwitz vermoord op 10 en 11 februari 1944. Er zijn 6 Stolperstenen voor hen gelegd voor de Poortstraat 26 in Haren van waaruit ze werden opgepakt.

Leo en Bets overleefden WOII doordat ze in 1940 vluchten, eerst naar het Britse mandaatgebied Palestina, later naar Nederlands Oost-Indië waar ze tot het eind van de oorlog bleven. Ze keerden daarna terug naar Groningen.

Figuur 5. Het geboortekaartje van de jongste dochter van Line Van der Lijn – Lorjé (bron: Joods Monument). Ze zou 1 jaar oud zijn toen ze vermoord werd (bron: Joods Monument).

Maliesingel 58

Op nummer 58 heeft de familie Wraslouski (ook wel gespeld Wrazlowski[j]) gewoond. Die bestond uit Raphael Isaac Wraslouski (Halberstadt, 1885), Eva Denneboom (Kloosterveen, 1878 – Utrecht, 1956) en dochter Adelheid (Utrecht, 1911). Ze kregen nog twee kinderen maar die overleden bij of kort na de geboorte. De familie kwam van oorsprong uit Enschede: zijn vader was Salomon Wrazlowsky (Warchau 1852 – Enschede 1916), zijn moeder Adelheid Gewörtzmann (Kromolow 1858 – Enschede 1928). Zijn ouders kregen vijf meisjes en een jongen die bij de geboorte of de eerste dagen erna overleden, tussen 1888 en 1905, en vier meisjes (Jette; Esther, Rosalie, en Sara) en twee jongens (Aron en Mozes). Aron emigreert naar de VS in 1921, Esther doet dat ook ergens rond 1936, de anderen trouwen en krijgen allen kinderen.

Raphael was met zijn ouders en oma op 12 april 1886 in Amsterdam aangekomen (ze woonden Jodenkerkstraat 27), waarna ze een half jaar later via Almelo naar Enschede gingen. Daar werden alle andere kinderen geboren. De kinderen gaan vrijwel allemaal in Den Haag wonen; alleen een, Mozes, gaat in Den Bosch wonen, maar wanneer hij jong overlijdt gaat zijn vrouw met zijn kinderen ook naar Den Haag.

Raphael had een bijzonder beroep: hij maakte zeven van paardenhaar die door bakkers gebruikt werden. Zo'n zeef heette een teems. Deze zeven werden al eeuwenlang gebruikt om melk te zeven maar ook om meel van onzuiverheden te ontdoen. Later verkocht Raphael allerlei bakkersgereedschap. Raphael's broer Mozes in Den Bosch had hetzelfde beroep. Ook nu nog kun je zulke zeven kopen. Raphael had zijn winkel in de Zadelstraat 28; de familie had eerst gewoond aan de Vrouwjutenstraat 35bis, en verhuisde naar de Maliesingel in 1935. Mogelijk verhuisden ze daarheen omdat op nummer 59 Abraham Hamburger woonde, en hij de familie Hamburger kende. Abraham was directeur van de lood- en zinkpletterij (kleinzoon van de stichter van het bedrijf die ook Abraham heette), van Joodse afkomst, net als zijn vrouw Johanna van der Perk; zij zouden in mei 1942 gesommeerd worden te verhuizen naar de Frans Halsstraat 12 omdat hun huis in beslag werd genomen door de Duitse Wehrmacht, maar ze zouden niet gedeporteerd worden (waarschijnlijk omdat voortgang van hun bedrijf te belangrijk was voor de oorlogsvoering).

Raphael's dochter Adelheid werd coupeuse, trouwde met de leraar Levie ("Lou") Dekker (Den Haag 1906), en verhuisde naar de Weteringschans in Amsterdam.

Raphael en Eva zijn actief geweest in de Utrechtse Joodse gemeenschap. Ik vond iemand met exact deze achternaam maar met initialen RR ipv RI (moet mijns inziens toch Raphael geweest zijn; er was in Utrecht geen ander persoon ingeschreven met deze achternaam), die secretaris was van de Utrechtse vereniging "Israel" en die een brief van Albert Einstein liet publiceren in het Utrechts Nieuwsblad van 1932, waarin Einstein aandacht vroeg voor de vervolging van joden in Oost Europa. Wrang, want helaas maar al te juist.

Raphael moet uiteindelijk zijn ondergedoken, maar ik weet niet precies wanneer. Hij werd in Den Haag opgepakt, waarschijnlijk bij een van zijn zussen. Hij is op 4 september 1942 opgepakt en gedeporteerd via Westerbork naar Auschwitz, waar hij op 7 september werd vermoord. Zijn naam staat op het monument bij het Spoorwegmuseum. Ook zijn dochter Adelheid en haar man Levie werden vanuit Amsterdam gedeporteerd en overleden op resp. 1 maart en 1 februari 1945 in Bergen Belsen. Behalve een zoon van zijn broer Aron die naar de VS was verhuisd, eventuele kinderen van Esther (is niet meer te achterhalen), en een van de zonen van zijn broer Mozes zullen al zijn 18 zussen, hun echtgenotes, en hun kinderen opgepakt worden in najaar 1942 en voorjaar 1943, en vermoord worden. Zijn vrouw Eva overleeft de oorlog wel, kwam terug naar de Maliesingel 58, waar ze bleef wonen tot haar overlijden in 1956. De buurt heeft bekostigd dat er een Stolpersteen voor nummer 58 zal komen.

<p>INGEZONDEN (Buiten verantwoordelijkheid der Redactie).</p> <p><i>(Ingezonden stukken moeten zoo kort mogelijk zijn. Stukken onder schuilnaam komen alleen in behandeling wanneer de inzender naam en adres bijvoegt.)</i></p> <p>DE GROOTE JODENNOOD IN OOST-EUROPA.</p> <p>Prof. Einstein en „Israël”.</p> <p>Het afdelingsbestuur der Vereeniging „Israël” is uwe redactie zeer dankbaar voor het resultaat, dat met de noodactie, dank zij uwen steun, is bereikt. Maar voldaan is het helaas nog niet. In dit verband zij gewezen op een schrijven, hetwelk het Hoofdbestuur dezer dagen van prof Einstein uit Berlijn mocht ontvangen. Het luidt: Hooggeachte President,</p> <p>Uit Oost-Europa bereiken mij steeds meer en meer berichten over den toestand der Joodsche bevolking. De nood breidt zich zonder ophoud uit en een beduidend gedeelte der bevolking is aan den honger prijs gegeven.</p> <p>De gevolgen van de voortdurende ondervoeding ondermijnen de gezondheid, en voor alles die van de opgroeiende jeugd. In deze crisis is van groot gewicht de werkzaamheid der organisaties Ort-Ose. Emigdirect te steunen, welke voortdurend trachten het groote lijden der Oost-Joodsche bevolking te verzachten en hun fysieken en economischen toestand te verbeteren.</p> <p>Het is mij bekend, dat U, Mijnheer de president, en ook uw bestuur de verhoudingen in Oost-Europa met groote belangstelling volgen en uw aandacht hebben. Ik ben er mij volkomen van doordrongen, dat U meermalen de organisaties Ose-Ort. Emigdirect daadkrachtig heeft geholpen en ik ben er van overtuigd, dat ook thans, nu de nood is verscherpt, U uwen belangrijken invloed zult willen aanwenden, om nog onovertroffen ondersteuning ten bate van het hulpcomité te bereiken.</p> <p>Met hartelijken dank bij voorbaat, Hoogachtend, w.g. A. EINSTEIN.</p>	<p>UTRECHTSCH NIEUWSBLAD</p> <p>Professor Einstein, de vermaarde geleerde, die zelf voortdurend zijn groote gaven van hart en hoofd in dienst stelt van onze noodlijdende broeders, doet dus een beroep op ons.</p> <p>Dit mag, dit kan zijn uitwerking niet missen! Onze noodactie moet slagen, want groot is de nood der Joden in het buitenland, voornamelijk in Polen. Daar dreigt gevaar voor ondergang van duizenden, een gevaar, dat alleen door krachtige en spoedige hulp kan worden afgewend.</p> <p>Het bestuur der afdeling Utrecht van „Israël”:</p> <p>J. FRIJDA Lzn., Voorzitter. R. R. WRASLOUSKI, Secretaris. Mr. J. HAMBURGER Adzn., Penningmeester, Lucas Bolwerk 16, postgiro 35514. H. ELZAS. Dr. M. L. MULLER. L. BOUWMAN.</p>
---	--

Figuur 6. De brief van Albert Einstein in het Utrechts Nieuwsblad van 7 december 1932 waarin aandacht gevraagd werd voor de situatie van Joden in Oost Europa. Een van de medeondertekenaars is RR Wraslouski wat waarschijnlijk Raphael Isaac geweest is (bron: Utrechts Archief).

Hugo de Grootstraat 1

Op nummer 1 in de Hugo de Grootstraat woonde in de oorlogsjaren de familie Heijmans. Die bestond uit Samuel Heijmans (Groenlo, 1874) en zijn vrouw Wilhelmina Frank (Bedburg [D'land], 1879). Zij hadden in Groenlo een vleesconserven fabriekje dat strikt koosjer was. Ze moesten daar stoppen in 1940 vanwege de bezetting, en verhuisden toen naar Utrecht. Hun kleinzoon memoreert op de site 'Joods Monument' dat hij zich vooral nog zijn grootvader goed kon herinneren, omdat deze slechthorend was en een grote koperen hoorn gebruikte waar je in moest spreken; dat maakte op hem veel indruk. Samuel en Wilhelmina waren zeer orthodox en vertrouwden volledig op Onze Lieve Heer. Daarom wilden ze niet onderduiken. Ze werden beiden opgepakt, naar Westerbork overgebracht, en later naar Sobibor waar ze op 23 april 1943 vermoord werden.

Na de familie Heijmans kwam op HdG1 de familie Van der Heiden er wonen. Vele jaren later vond een zoon van deze familie, Jaap van der Heiden, na het overlijden van zijn moeder, een ets terug waarvan de overlevering was dat zijn ouders die vonden in HdG1 nadat de familie Heijmans was afgevoerd. De heer Van der Heiden wilde de ets niet ophangen want deze was niet van hem, maar hij liet hem wel altijd op zijn bureau staan als herinnering dat de ets teruggegeven zou moeten worden. Hij heeft lang alle moeite gedaan om na te gaan of er nog familie van Samuel en Wilhelmina in leven was. Via de site Joods Monument vond hij uiteindelijk de oudste kleinzoon, John Heijmans, die al 50 jaar in Israël woonde. Toen deze toevallig in Nederland was, is de ets aan hem gegeven, en werd daarmee het enige dat de kleinzoon van zijn grootouders had. Er zijn in november 2017 twee Stolperstenen gelegd; dat werd gedaan door Jord Ruijgh en andere vroegere bewoners van nummer 1, allen eertijds studenten van het Corps. Op de muur werd een gedenksteen geplaatst met als opschrift "Vrijheid is geen gift"; de steen is echter tegenwoordig niet meer aanwezig.

Figuur 7. Links de ets (Zuiderkerk, Amsterdam) die door Jaap van der Heiden aan de familie Heijmans werd teruggegeven (bron: Joods Monument). Rechts de stolperstenen voor Hugo de Grootstraat 1 voor Samuel en Wilhelmina Heijmans.

Ook heeft op Hugo de Grootstraat 1 de familie Van Dijk gewoond; of ze er tegelijk met de familie Heijmans woonden weet ik niet. Vader Emanuel (Rossum, 1887) was getrouwd geweest met Hedwig Schloss (1887-1931); ze kregen samen 5 kinderen waarvan er twee overleden bij de geboorte of voor de leeftijd van 2 jaar. Ze De anderen waren Alexander (Nijmegen, 1916), Jenny (Nijmegen, 1917) en Ernst (Oss, 1921). Vader Emanuel was veehandelaar. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Emanuel met Roosje Zwarenstein (Strijen, 1893).

De gegevens ten aanzien van het wel en wee van de verschillende familieleden in WOII zijn incompleet. Hun transport naar de verschillende concentratiekampen was op verschillende data, daarom is het waarschijnlijk dat ze onafhankelijk van elkaar zijn opgepakt. Vader Emanuel werd op 2 oktober 1942 in Auschwitz vermoord, zijn vrouw Roosje enkele weken ervoor op 8 september 1942. Ernst verbleef in juni 1941 in het Centraal Israëlitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht 92. Hij werd op 18 mei 'op transport' gezet (zijn naam wordt genoemd in de transportlijsten van Jules Schelvis) en vermoord op 21 mei 1943 in Sobibor. Alexander was broodbakker en woonde op de Lijnmarkt 37 toen hij werd opgepakt; hij werd vermoord op 9 juli 1943. Jenny werd dienstmeisje in Rotterdam, en werd op 5 maart 1943 in Sobibor vermoord.

Er ligt voor Ernst een stolpersteen bij Nieuwegracht 92.

Hugo de Grootstraat 5bis

Rond 1931 kwam op HdG5bis wonen de weduwe Cozijn – Mozes met haar dochter. Esther Mozes (Wageningen, 1882) was de weduwe van Abraham Cozijn (Wageningen, 1879 – Zwolle, 1912). Abraham was vroeger banketbakker geweest. Ze kregen samen een dochter Alida (Zwolle, 1911). Alida werkte in een winkel, ze was niet getrouwd en had geen kinderen. Ik heb niet kunnen vinden

hoe lang ze precies woonden op 5bis, wel dat ze in 1940 ingeschreven stonden in Bakkerstraat 1 (wellicht woonden ze in het Jodenrijtje). Esther en Alida zijn samen opgepakt, hebben enige tijd in Westerbork gezeten, en zijn beiden op 13 november 1942 in Auschwitz vermoord.

Figuur 8. De Bakkerstraat (ook toen al vlak bij de HEMA), met nummer 1 rechts vooraan, in 1935, waar de familie Cozijn woonde toen ze in 1942 werden opgepakt; er is nu de Vlaamse frietzaak gevestigd (bron: Utrechts Archief).

Deportatie maar toch overleefd

Maliesingel 45

In het begin van WOII verhuisde Israel van Praagh (Den Haag, 1916) en zijn vrouw Marthe Huisman naar Maliesingel 45. Ze hadden een servieszaak overgenomen van hun tante, Helena Leeuwin: Leeuwin's Serviezenhuis, dat eerst Oudkerkhof 36 zat (waar nu Dikke Dries zit), en via de Lange Jansstraat in Oudkerkhof 21, waar het nu nog zit, met dezelfde naam. Israel en Marthe werden beiden opgepakt maar hebben beiden de oorlog overleefd, en hebben daarna, met hun zoon Gideon (Utrecht 1951) nog vele jaren op nummer 45 gewoond. Inmiddels runt hun kleinzoon de winkel.

Verzet en hulp

Maliesingel 42

Paul Dagobert Stibbe wordt in 1910 geboren in Meppel, als eerste zoon van Alexander Stibbe (Meppel; 38jr) en Martha Löwenstein (Keulen; 31jr). Hij gaat in Utrecht medicijnen studeren, en deed promotieonderzoek om in 1938 op afwijkingen aan de schildklier te promoveren. Hij specialiseerde zich in de interne geneeskunde. Rond 1938 wordt hij ingeschreven in Utrecht op Tuinbouwstraat 10; bijzonder want de Tuinbouwstraat krijgt pas officieel die naam in 1941. Op hetzelfde adres staan ook een aantal anderen ingeschreven; een ervan was Ernst Wolff (Meppel 1919 – Bergen Belsen 1945; student wis- en natuurkunde; zijn vader Julius Wolff verblijft bij Martin De Jong (zie Maliesingel 36) in huis. Maar als in 1941 alle in Utrecht wonende Joden bij de Duitsers opgegeven moeten worden, wordt van Paul aangegeven dat hij op Maliesingel 42bis woont. Daar werkte hij veel samen met Martin, en deels werkt hij ook voor het Centraal Israelitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht 92 (wat dicht bij Maliesingel 36 en 42 ligt). Hij leert Lita, de dochter van Martin, bij toeval kennen als rond 1940 een juffrouw Jansen met de fiets in de singel rijdt, eruit gehaald wordt, en in huize De Jong door Paul en Lita opgevangen wordt. Ook later nog vierden ze die dag elk jaar als 'juffrouw Jansen dag'. Ze verloofden zich aan het begin van WOII, speciaal om zo nodig snel te kunnen trouwen als de omstandigheden dat vroegen. Dat vonden ze begin zomer 1942, en Paul en Lita trouwden op 4 juni 1942. Paul zorgde ook voor de bewoners op Maliesingel 36 en 29. Paul was ervoor een keer opgepakt, op 27 februari 1941, door de Sicherheitspolizei, en op 18 maart weer vrijgelaten. In de openbare gegevens staat niet duidelijk vermeld waarom hij werd opgepakt ("ter beschikking"). Wellicht heeft het te maken met het feit dat hij in 1940 in dienst was als legerarts, na de capitulatie is opgepakt, en zoals alle officieren in die tijd na enige tijd weer vrijgelaten werd maar zich wel ter beschikking moest houden.

De eerste grote deportatie vanuit het Maliebaanstation werd gepland voor dinsdag 18 Augustus om 20.00. Er zouden ook enkele zieken meegaan. Paul bood aan om als vrijwilliger mee te gaan. In Westerbork maakte hij kennis met de chef Spanier en de hoofdverpleger Gottschalk. Hij zou de dag erna (via een omweg langs zijn ouders) weer terug komen.

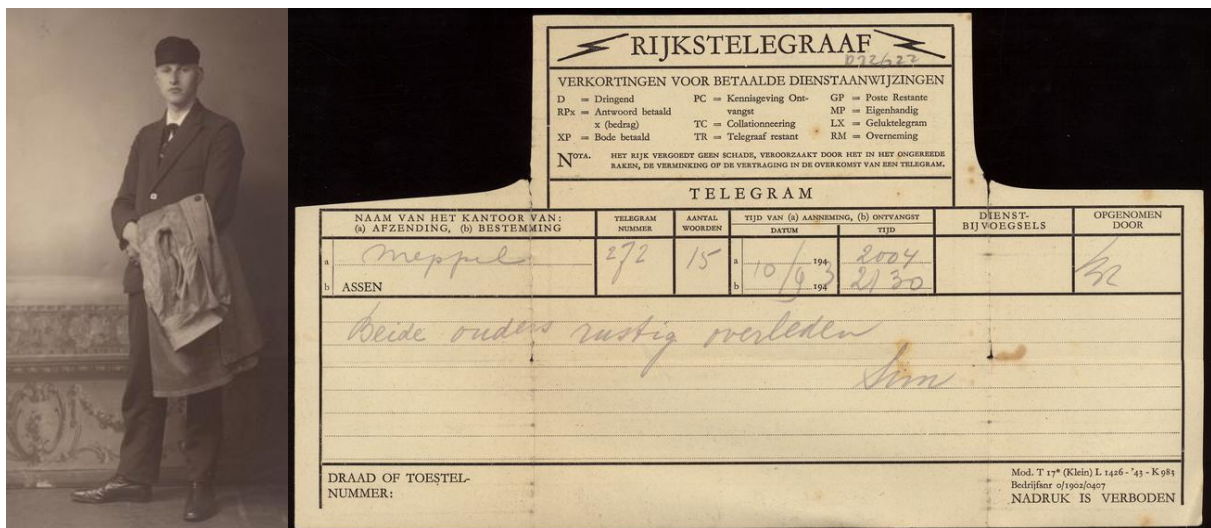
Paul wordt door de Joodse raad gevraagd kamparts te worden in Westerbork. Aus der Funten schreef op zijn papieren dat hij geschikt was als kamparts. Hij ging; ik schat dat hij ook geen keus had; hij had gezien wat er met zijn schoonvader Martin gebeurde, en hij had gezien hoe anderen beloofd was dat hen niets zou overkomen maar ze desondanks gedeporteerd werden. Zijn vrouw, schoonmoeder, schoonzus en schoonbroer (met zijn verloofde) gingen ook naar Westerbork (zie Maliesingel 36).

Paul en Lita kwamen in barak 64 in Westerbork terecht, gescheiden van de anderen. Paul was kamparts, zijn vrouw Lita deed verpleegkundig werk en klussen voor de apotheek, maar was in die tijd ook vaak flink ziek. Ze hielden het vol, mede ook omdat ze via groenteboer Ter Brugge uit Meppel of de wasserij Top, ook uit Meppel, de nodige extra dingen kregen. Paul schrijft later dat er ergens in die tijd iemand met dwerggroei binnenkwam, bij wie de oogarts Tay-Sachs diagnosticeerde

(een stofwisselingsaandoening die vrijwel alleen bij Joden voorkomt). De man overleed na enkele dagen, en omdat het zeldzaam was wilde men een obductie. Paul deed deze omdat hij de enige was die dat al eerder deed. De kampcommandant Gemmeker was er toen bij.

Paul 's ouders woonden niet zo heel ver van Westerbork, in Meppel. Vanuit Meppel werd de overgrote meerderheid van de aldaar wonende joden gedeporteerd op 3 oktober 1942. De ouders van Paul hoefden niet mee, want beiden waren ziek. Rond de kerstdagen van '42 lukte het Paul een keer langs huis te gaan toen hij om andere redenen naar Groningen op en neer moest vanuit Westerbork, onder begeleiding van een aantal Duitsers. Hoewel ik het niet beschreven vond, denk ik dat hij hen informeerde wat hij wist wat er met joden gebeurde. Er kwam in Meppel een nieuwe lokale bevelhebber en de ouders van Paul kregen op 10 september 1943 de aanzegging dat ze zich nu wel moesten melden voor transport. Ze pleegden die dag samen suicide; ze legden op de keukentafel briefjes met wat kleingeld, zodat de bakker en melkboer etc betaald konden worden. Paul kreeg in Westerbork nog dezelfde dag een telegram dat zijn ouders rustig overleden waren. Welke tegenstrijdige gevoelens dit moet hebben gegeven, kan ik alleen maar vermoeden.

Figuur 10. Paul Stibbe, foto waarschijnlijk rond 1938 genomen; rechts het telegram dat hij kreeg in Westerbork om hem te informeren dat zijn ouders samen suicide hadden gepleegd toen ze hoorden dat ze niet meer onder deportatie uit konden komen.

Toen in de zomer '44 de geallieerden oprukten, en er plannen kwamen om Westerbork te ontruimen, mocht maar een kleine staf naar Theresienstadt gaan, de rest moest achterblijven (en zou naar Auschwitz gedeporteerd worden en daarna vermoord worden). Gemmeker herinnerde zich toen de obductie, en dat was, volgens Paul, de reden waarom hij mee naar Theresienstadt mocht, met Lita, en niet achterbleef.

Aanvankelijk deed Paul zwaar lichamelijk werk in Theresienstadt. Later kwamen er ook een groot aantal Duitsers wonen, ook ouderen en officieren, en die hadden zorg nodig. Paul werd toen weer kamparts. Paul en zijn vrouw bleven gescheiden van de vrouw van Martin en diens jongste dochter Lous. Ze bleven er tot het eind van de oorlog. Wat er daarna gebeurde is exemplarisch hoe het velen verging direct na de capitulatie. Ze moesten enige tijd in het kamp blijven omdat er geen vervoer terug was. Eind juni gingen ze per trein terug tot ze stranden in de omgeving van Pilsen. Daar bleven ze enkele dagen, tot ze met Londense bussen vervoerd werden naar Bamberg; vandaar weer per goederentrein verder tot Maastricht. Per bus naar Sittard, en na een paar dagen per trein (via België) naar Nijmegen, en toen per vrachtwagen naar Amersfoort. Vandaar per auto (met houtgasgenerator) naar Utrecht. Ze werden in Utrecht opgevangen door mevrouw van Miltenburg van Maliesingel 29. Paul werd internist in Utrecht (Biltstraat) en Lita en hij kregen twee kinderen. Lita overleed op jonge leeftijd; ze had als kind roodvonk gehad, en daar een nieraandoening aan overgehouden. Hun dochter Eveline is inmiddels ook overleden, maar heeft daarvoor wel er voor gezorgd dat er twee struikelstenen liggen voor Maliesingel 36, voor Martin en Leendert. Zoon Alexander (Lex) (geboren in 1947) leeft nog steeds.

Hugo de Grootstraat 3bis

Eind 1906 woonde op nummer 3 de familie Mendels: vader Maurits Mendels (Den Haag, 1868 – Theresienstadt, 1944), moeder Henriette Stokvis (Den Haag, 1872 – New York, 1966) en dochter Judica Mendels (Zaandam, 1906 – Luzern, 1995). Vader was advocaat van beroep, werd lid van de gemeenteraad, van het Provinciebestuur, en later fractievoorzitter in de Tweede Kamer voor de SDAP. Henriette was onderwijzeres en vertaalster. Ze verhuisden na 3 jaar, met dochter, naar Hilversum.

Judica bleef ongehuwd, studeerde letteren in Amsterdam, en kwam te werken bij de KNAW waarbij ze het volledige werk van Antoni van Leeuwenhoek bewerkte. Vanaf begin 1943 verbleef ze in De Schaffelaar in Barneveld (waar joden terecht kwamen vanwege hun 'maatschappelijke onmisbaarheid'; ze moesten dan geregistreerd staan op de lijst Frederikse), en in september 1943 ging de gehele groep naar Westerbork. Ze bleef daar tot het eind van de oorlog, omdat ze er werkte als pleegmoeder in het kampweeshuis. Ze wordt uitvoerig beschreven en geprezen door Ed van Tijn in zijn beschrijving over Westerbork ("*Judica / Judy*", 2006). Ze overleefde de oorlog, emigreerde met haar moeder naar de Verenigde Staten, promoveerde en werd uiteindelijk hoogleraar in de Duitse taal- en letterkunde aan het Canisius College in Buffalo, waar ze Judy genoemd werd. Ze is in die tijd geen makkelijke vrouw voor haar omgeving; haar achtergrond tijdens haar verblijf in Westerbork zal

daar zeker aan bijgedragen hebben. Na haar emeritaat emigreerde ze via Canada naar Zwitserland waar ze overleed.

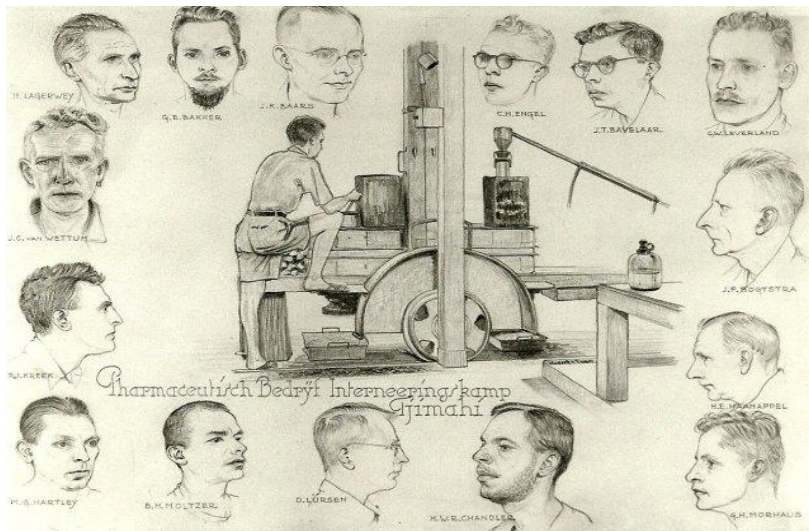

Figuur 9. Het persoonsbewijs van Judica Mendels van Westerbork (bron: KNAW).

Hugo de Grootstraat 7

Van 1905 tot 1910 woonde op HdG7 de familie Morhaus: vader Gerhard (Hoorn 1864 – Driebergen 1950), moeder Antje (Den Helder 1873 – Zeist 1947), zonen Johan (Den Helder 1896) en Gerard (Winschoten 1902) en dochter Anna (Amsterdam 1898). Gerhard werkte eerst als machinist bij de Marine, vervolgens bij Werkspoor op de tekenkamer, en daarna bij de autofabriek Spijker. Hij was ook leraar aan de ambachtsschool en later onderdirecteur van de Nijverheidsschool in Utrecht, voor de technische vakken. Zoon Johan trouwde in Hong Kong met Zinaida Baumann en werkte bij een handelsbank in China. Dochter Anna trouwde met Johan Westhoff, en werd huisvrouw.

Gerard huwde in Wonosobo in Indonesië met Suzanne van de Welle en werd landbouwkundig ingenieur bij de Koloniale Bank. Hij werd geïnterneerd in het Japanse kamp Tjimahi waar hij samen met een aantal mensen onder leiding van de scheikundige prof. Baars een gistfabriekje opzette, vooral om vitamine B te maken, maar het was ook nodig voor het brood. Ze haalden de benodigde stikstof uit ammoniak, en die kwam vooral uit de urine van mensen. Ongetwijfeld heeft dit een groot aantal medegevangenen het leven gered.

Figuur 10. Gerard Morhaus op de tekening in het midden re onder in het Japanse interneringskamp Tjimahi. De tekening is gemaakt tijdens WO II in het interneringskamp; Gerards hielp bij het proces om vitamine B te maken en brood te vervaardigen (tekeningen van J. van Wettum).

Hugo de Grootstraat 11

Tussen 1920 en 1924 woont op HdG 11 de familie Mazirel: vader Hendrik (1878 - Utrecht 1923), moeder Marie (1870 – 1949) en dochter Lau (Utrecht, 1907 – Saint Martin de la Mer [Frankrijk], 1974). Moeder was directrice van de Utrechtse Fröbelschool aan de Frans Halsstraat, die in 1920 gestart was.

Dochter Lau was flink beïnvloed door haar pacifistische ouders; haar ouders hadden ook al tijdens de Eerste Wereldoorlog hulp geboden aan vluchtelingen. In 1929 ging Lau naar Amsterdam. Ze werd sociaal advocate en pleitbezorgster voor gelijke rechten, vooral voor vrouwen en woonwagengedwongen. Al voor WOII had ze begrepen wat er mogelijk kon gaan gebeuren: ze had in 1937 tijdens een bijeenkomst in Parijs van Duitse collega's begrepen wat er bij hen gebeurde. Ze kon dat niet geloven, ging in 1937 zelf naar Duitsland toe, en schrok enorm. Ze heeft daarna vergeefs gepleit bij de Nederlandse overheid, zowel centraal als lokaal bij gemeenten, om in Nederland informatie over geloof en etniciteit van de persoonskaarten te verwijderen. Helaas werd er niet naar haar geluisterd. In WOII werd ze actief in het verzet, inclusief het in huis nemen van onderduikers. Haar uitstekende Duits heeft haar daarbij veel geholpen. Ze was een van de organisatoren van de aanslag op het bevolkingsregister in Amsterdam in maart 1943, om zo de gegevens van vele Joden in Amsterdam te vernietigen. Eind 1944 werd ze gearresteerd en belandde ze in de gevangenis aan de Weteringschans. Na de oorlog werd ze politiek actief, met name in het COC, NVSH en de PSP.

Figuur 11. Lau Mazirel (foto gemaakt na WOII; bron SocialHistory.com). Rechts de ravage na de aanslag van het bevolkingsregister aan de Plantage Kerklaan 36-38 in Amsterdam in 1943 (bron: Stadsarchief Amsterdam).

Johan de Wittstraat 2

Rond 1930 kwam op JdW2 de familie Hol wonen; twee generaties zijn er blijven wonen, tot eind jaren 90 of begin 2000. De eerste generatie was Hendrik Hol (Houten 1881 – Utrecht 1950) en zijn vrouw Joke (Leersum 1882 – 1976). Hendrik was winkelier aan de Schoutenstraat 5, en verkocht sigaren, Joke was huisvrouw en zonder enige twijfel de baas in huis, echt over iedereen (een overbuurvrouw maakte haar vele jaren mee en kon daar sterke verhalen over vertellen). Ze hadden 3 kinderen, waarvan een Tijsje was (Utrecht 1910 - Utrecht 1973); zij trouwde met Arnoud Buse (Doesburg 1892 – Utrecht 1945), het echtpaar kreeg geen kinderen en zijn altijd bij haar ouders blijven wonen. De tweede was Henk (Utrecht 1907-Utrecht 1986); hij werd makelaar (van de firma Hol en Molenbeek; tegenwoordig heet het Molenbeek), trouwde nooit, en kreeg geen kinderen. De derde was Co (Utrecht 1918 – Utrecht 2008); zover ik weet heeft hij nooit een beroep uitgeoefend. Hij trouwde met zijn huishoudster Joke (Utrecht 1924 – Utrecht 2006), ze kregen geen kinderen en bleven ook altijd op JdW1 wonen. Co en zus Tijsje hadden wat met vogels: je zag beiden geregeld lopen met een vogel (meestal een parkiet) op de schouder.

De familie Hol heeft nooit wat verteld tegen anderen over WOII. Ik vond dat ze sinds 1939 Karl Wollin (Praag 1892 – Hilversum 1972) in huis hadden, die Joods was, en getrouwd met de niet-Joodse Hella Osterer (? 1910 – Hilversum 1985). Ze kregen geen kinderen. In juli 1942 zijn ze naar Den Haag verhuisd, waarna ze daar onderduiken. Ze overleven WOII.

Maar twee jaar terug benaderde iemand ons omdat zijn Joodse overgrootvader in WOII op JdW2 heeft gewoond. Wat we van de bewoners wisten, en waar hij begraven was, want hij zou tijdens het onderduiken een natuurlijke dood gestorven zijn. Het bleek te gaan om Hermann Bäck (Jablonicz [Slowakije] 09.01.1875 – Utrecht 11.09.1943). Hij was afkomstig uit Wenen, waar hij werkte als

goudsmid. Hij kreeg al op jonge leeftijd Parkinson. Zijn vrouw Katalin was toen al overleden, zijn ene dochter Poldi zat in Palestina tijdens de oorlog en de andere dochter, Paula, in Nederlands Indië, en dat terwijl vader Hermann niet goed meer in staat was voor zichzelf te zorgen. Daarom kwam hij naar Nederland waar zijn broer Jacques woonde: die was getrouwd met een verpleegkundige. Waarom hij daarna naar de familie Hol kwam heb ik niet kunnen achterhalen; wellicht was het niet veilig meer bij zijn broer. Hij heeft bij de familie Hol in het souterrain gewoond, wat weliswaar laag was maar wel ruim. Toen hij overleed is de familie Hol zo slim geweest om zijn naam te veranderen in Beck, wat minder Duits klonk; hij werd als overleden bij de gemeente gemeld zonder dat zijn woonadres opgeschreven werd, en kon zo toch begraven kon worden (in Den en Rust in Bilthoven).

Figuur 12. De grafsteen van Hermann Bäck (met de aangepaste achternaam) die in 1943 als onderduiker overleed in Johan de Wittstraat 2 (bron: online begraafplaatsen).

Anderen

Er woonden volgens de inventarisatie van de gehele stad Utrecht in 1941 in de buurt nog meer mensen van Joodse afkomst (bron: kaart.hualab.nl): Hester Wolff [Meppel 1864], Henriette Salomon Levij Wolff [Meppel 1860 – Utrecht 1954] op Maliesingel 29 en Julius (“Jules”) Wolff (Nijmegen 1882) op nummer 36, Roza (Utrecht 1886 – Warnsveld 1968) en haar vader Isidoor Spanjaard (Borne 1854 – Vleuten 1943) ook op Maliesingel 29, Simon Cohen (Amsterdam 1915) en Else Emmy van

Neck (Arnhem 1922) op Maliesingel 52, Rachel van Staveren (Utrecht 1879 – Utrecht 1953) op Johan de Wittstraat 9, Julius Rath (Kolomea [Polen] 13.10.1884) en Juliana Katz (16.12.1884) op Hugo de Grootstraat 8bis. Hun wel en wee ben ik nog aan het uitzoeken; hopelijk kan ik later details hier vermelden. Ik weet al wel dat Hester Wolff op 29 oktober 1942 in Auschwitz vermoord werd maar weet niet zeker of ze vanuit Utrecht gedeporteerd werd; dat is echter wel waarschijnlijk. Ze woonde in Maliesingel 29, dat heette Huize Irene en was vanaf 1941 een “rusthuis voor dames en heeren van 1^e stand”, d.w.z. een klein verzorgingshuis waar ook enige medische zorg verleend werd. Hester wordt genoemd op het Joods Monument in Meppel.

Jules Wolff was wiskundige en hoogleraar, eerst aan de RU Groningen en daarna aan de RU Utrecht; hij is samen met zijn vrouw Betsy en zoon Ernst in Bergen Belsen vermoord op 8 februari 1945. Hun eigenlijke adres was Stadhouderslaan 51, en ik verwacht dat hij alleen op nummer 36 ingeschreven stond vanwege Martin De Jong, die meer mensen op zijn adres liet inschrijven omdat ze verzorging nodig hadden, om hoopten zo aan deportatie te ontkomen.

Er zijn een aantal panden tijdens WOII gevorderd door de Duitsers, zoals Maliesingel 33 en 59; de garages van Hugo de Grootstraat 38 werden vanaf augustus 1943 tot het eind van WOII druk gebruikt door de Duitsers. Het meest bijzonder was de vordering voor 2 onderofficieren, 10 manschappen en 20 paarden nog in april 1945. Mensen werden verplicht een of meer Duitsers onderdak te bieden. Het gebeurde vooral in de Hugo de Grootstraat, en meer in 1943 en 1944 dan daarvoor.

Ortskommandantur Utrecht
Mariaplaats 22

DURCHSCHREIB
Gilt nicht als Zahlungsbefehl.

Quartieranweisung Nr. 2127

Herr Rotland, H. J. d. J. 38
Frau _____
hat für die Zeit vom 17. 4. 45 bis _____
Quartier ohne Verpflegung zu leisten für:

Generale oder Stabsoffiziere: _____
Offiziere oder Portepeeunteroffiziere _____
2 Unteroffiziere full J. 20 Pferde
10 Mannschaften _____
Angestellte _____
Facharbeiter _____
Arbeiter _____
Geschäftszimmer, Kraftwagen, Pferde.

Utrecht, den 19. 4. 1945

(Siegel) _____
(Name und Dienstgrad des Anstellers)

Das Quartier wurde von mir vom _____ bis _____
in Anspruch genommen.
Vom _____ bis _____ hat mir ein besonders ge-
heiztes Zimmer zur Verfügung gestanden.
Wird das Quartier weiterhin in Anspruch genommen? ja / nein.

Vollständig ausfüllen _____
(Unterschrift und Dienstgrad des Quartiernehmers)

Voorbeeld van inkwartiering van Duitsers in woningen: dit was voor een grote groep in de garages van Hugo de Grootstraat 38 van 17 tot 19 April 1945 (bron: Utrechts Archief).